

СИНФДАН ТАШҚАРИ ЎҚИШ МАЛАКАСИНING ЧЕТ ТИЛЛАРИНИ ЎРГАНИШДАГИ ЎРНИ

Б.Хамракулова

ЎзДЖТУ

Аннотация: *Мақолада нутқнинг ўқиш тури ва унинг чет тилларини ўқитиш жараёнидаги ўрни, аҳамияти ва турлари ҳақида фикр юритилади. Шу билан бирга чет тилларидаги матнларни синфдан ташқари ўқиш ва ушбу жараёни амалга ошириш кетма кетлиги ҳамда ундан кутиладиган натижаларга алоҳида урғу берилган.*

Калит сўзлар: *нутқ турлари, ўқиш малакаси, ўқиш турлари, ўқиш техникаси, ўқишнинг психологик жиҳатлари.*

Чет тилларини ўрганиш жараёни нутқнинг барча турларини, яъни ёзиш, ўқиш, эшитиб тушуниш ва сўзлашиш малакаларини пухта эгаллашни назарда тутди. Ҳар бир нутқ тури ўз ўрни ва вазифасидан келиб чиқиб, чет тилидаги билимларни шаклланишида алоҳида аҳамиятга эга. Шу нуқтаи назардан чет тилида ўқиш малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш масаласи замонавий тил таълимининг ажралмас қисми ҳисобланади. Чет тили ўқитиш методикасида нутқ бойлигини ошириш мақсадида кенг қўлланиладиган ўқиш усулларидан бири, шубҳасиз, “мустақил ўқиш” ёки синфдан ташқари ўқиш машғулоти ҳисобланади ва илмий-услубий адабиётларда бундай мазмунда яна “аудиториядан ташқари ўқиш”, “уйда ўқиш”, “синфдан ташқари ўқиш”, “фронтал ўқиш” каби бир қатор атамалар ҳам қўлланилади. Ушбу атамалар мазмунидаги фарқлар унчалик катта бўлмасдан, бу ерда, энг муҳими, ўқитувчининг ёрдамсиз мустақил тарзда амалга ошириладиган фаолият тушунилади. Бунда ўқитувчининг роли топшириқларнинг шартларини тушунтириш, матнга изоҳ бериш, ўқишга йўналтириш ва ўқилганларни назорат қилиш билан чекланади. Қолаверса, синфдан ташқари ўқишда, бирор нарсани кўп ўқиш, яъни анчагина ҳажмдаги матнни қониқиш ҳосил қилгунча ўқиш тушунилади. Мустақил ўқиш жараёни, шубҳасиз, тил ўрганувчининг чет тилидаги билим даражалари, ўқиладиган материалларнинг ва бериладиган топшириқларнинг мураккаблиги каби ҳусусиятлар билан боғлиқ бўлади. Бошланғич билим даражасига эга бўлган тил ўрганиш гуруҳлар учун синфдан ташқари ўқиш машғулотида ўрганиладиган матн ва асрлардаги тил материалларининг қизиқарлилиги, соддалиги ва ўтиладиган мавзуларга мослиги ҳам муҳим аҳамиятга эга. Мустақил ўқиш фаолиятида матннинг мазмуни ўта муҳим бўлиб, ўқиётган одам барча билим ва имкониятларини ишга солиб, уни англашга интилади. Мустақил ўқиётган одам қанчалик тиришқоқ ва тажрибали бўлса, тил ўрганишда у ўз олдида қўйган мақсадига шунчалик осон эришади ва матннинг мазмунини чуқурроқ англайди. Бевосита ўқиш

фаолиятида иккита муҳим жараён, яъни билимларни ўзлаштириш ҳамда уларни англаб етиш жараёнлари амалга оширилади ва бу икки ҳолат доимо ўзаро боғлиқ бўлади. Мустақил ўқиш жараёнини таъминлаб берувчи кўникма ва малакаларни икки гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин. Биринчи гуруҳга ўқишнинг “техник” жиҳатлари киради. Бунда матнни инсоннинг бевосита сезги органлари орқали қайта ишлаши, ёзув белгиларини англаш, уларнинг мазмунини аниқлаш ва кўриш орқали олинган маълумотни фикрга айлантириш жараёнлари амалга оширилади. Иккинчи гуруҳ кўникмаларига эса турли даражадаги тил birlikлари (фонема, морфема, сўз, гап) ўртасидаги ўзаро боғлиқликларни аниқлаш ва бу орқали матннинг мазмунини, муаллифнинг фикрини англашга эришилади. Ушбу кўникмалар матнни тугалланган фикр сифатида тушунишга имкон беради. Нутқнинг ўқиш тури чет тилларини ўрганишда луғат бойлигини ошириш учун ҳам энг муҳим ва ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Чет тилида маълум бир матнни ўқиш жараёнида тил материаллари – сўзлар, иборалар, грамматик шакллар, стилистик ва тиниш белгилари ихтиёрий равишда хотирага ўрнаша бошлайди. Ўқишнинг ҳар қандай турида тил материаллари турли шаклларда ва турли контекстларда такрорланиб келади ҳамда нутқ бойлигини оширишга хизмат қилади. Ўқиш фаолияти, ўз вазифасига кўра, нутқдаги маълумотни яратишга эмас, балки қабул қилишга йўналтирилган бўлади, шунинг учун ҳам унга рецептив нутқ тури сифатида қаралади. Бунда қабул қилинаётган маълумотни тушуниш ва баҳолаш жараёни ўта субъектив хусусиятга эга бўлиб, унинг самараси ўқувчининг олдига қўйган мақсади, тўплаган ўқиш тажрибаси, чет тилидаги кўникма ва малакалари билан боғлиқ бўлади. Шу ўринда ўқиш жараёнининг психологик жиҳатларига тўхталиб ўтиш ўринлидир. График белгилар, яъни ёзув орқали ифода этилган маълумотларни англаб олиш, уларни таҳлил қилиш, қайта ишлаш, баҳолаш жараёнлари ўта мураккаб ақлий фаолиятни талаб этади. Чет тилидаги матнни ўқиш учун эса, маълум бир ҳажмдаги тил захирасига ҳам эга бўлиш зарур. Бунда ҳарфларни, фонемаларни, сўзлар ва грамматик шаклларни фарқлаш, уларнинг маъно билан боғлиқ хусусиятларини тушуниш жараёни автоматлашиши, яъни етарли даражадаги тезлик билан ортиқча тўсиқлар ва қийинчиликларсиз амалга оширишга ҳаракат қилиш лозим. Маълумки, ўқиш жараёнида инсон сезги органларидан кўз ва кўриш қобилияти асосий вазифани бажаради ҳамда маълумотлар, тил белгилари худди фотосуратлар каби бирин-кетин хотирага мустаҳкамланиб боради. Мутахассисларнинг фикрича, бу ерда “кўриш хотираси” муҳим такомиллашади. Ўқишни ўрганишнинг дастлабки босқичида график белгиларни эслаб қолиш ва зарур малака тўплаш масадида кўриш билан бирга ички артикуляция ҳам қўлланилади. Умумий меъёрдаги ўқиш тезлиги шаклангач, асосий эътибор, кўзланган мақсаддан келиб чиқиб, матннинг умумий мазмунига қаратилади. Мутахассисларнинг фикрича, ўқиш асосан овоз чиқармасдан амалга оширилади, овоз чиқариб ўқиш эса бир мунча секин кечади. Жараённинг секинлашишига сабаб, эътиборнинг бир қисми талаффуз жараёнини таъминлашга қаратилишидир. Шу билан бирга, ўқиш чоғида яна икки хил

мақсад илгари сурилади, яъни, биринчидан, матндаги маълумотни олиш, иккинчидан эса маълум бир маълумотни бошқа бироқга етказиб бериш керак бўлади. Шунинг учун ҳам биринчи вазиятда овоз чиқармасдан ўқиш туридан фойдаланилади, иккинчисидан эса, олинган маълумотни бошқа бировга узатиш талаб этилади, шунинг учун бу ҳолатда овоз чиқариб ўқилади. Чет тилида овоз чиқариб ўқиш тури камдан-кам мутахассислар томонидан амалга оширилади, масалан, таржимонлар, сухандонлар, актёрлар ёки ўқитувчилар шулар жумласига киради. Мавжуд амалиётда ўқишнинг қуйидаги турларини ажратиш кўрсатиш мумкин: маълумотни кўздан кечириш учун ўқиш, ўрганиш учун ўқиш ва танишиш учун ўқиш. Маълумотни кўздан кечириш учун ўқиш деганда, уларнинг мавзуси ҳақида умумий тасаввурни шакллантириш ҳисобланади. Бунинг учун мақола ёки асарнинг номини, унинг боблари ёки алоҳида абзацлари ва гапларини ўқишнинг ўзи кифоя қилади. Маълумот билан танишиш учун ўқишда эса асар ёки мақоланинг аниқ мазмуни билан танишилади, ўқувчининг эътибори асосий маълумотни тушунишга қаратилган бўлади. Бу тезкор ўқиш тури бўлиб, матн мазмунини кенгроқ англаб етишга қаратилган бўлади. Ўрганиш учун ўқишда эса ўқувчи матндаги маълумотни чуқур англашга ҳаракат қилади, унга танқидий назар билан қарайди, таҳлил қилади. Бунда олинган маълумот узоқ вақтга эслаб қолишга ва келажакда ундан қайта фойдаланишга мўлжалланган бўлади. Шунинг учун ҳам бундай ўқиш, одатда бирмунча секин кечади, айрим маълумотлар эса қайта-қайта ўқилади. Чет тилини ўқитиш амалиётида тилни мустақил қўллай олиш ва эркин билиш даражасига эришиш мақсадида юқоридаги ҳар бир ўқиш тури учун маълум бир ўлчамдаги шартли ўқув меъёрлари ҳам шаклланган бўлиб, уларни қуйидагича таърифлаш мумкин:

1. Маълумот билан танишиш учун ўқишда матндаги асосий далиллар ва умумий мазмун эътиборга олиган ҳолда тушуниш даражаси 70% дан кам бўлмаслиги керак. Бунда матндаги иккинчи даражали маълумотлар тўлиқ бўлмаса ҳам асосий мазмун аниқ тушунилиши лозим. Бундай ўқиш тезлиги инглиз ва француз тиллари учун бир минутда 180-190 та сўз, немис тили учун эса, 140-150 та сўз одатий меъёр сифатида қабул қилинган. Чет тили ўрганувчилардаги ўқиш техникасининг автоматлашгани, одатда, ана шу турдаги ўқиш даражасига қараб аниқланади.

2. Маълумотни ўрганиш учун ўқиш турида эса матнни 100% тушуниш асосий мақсад ҳисобланади ва мазмун тўла англаб етилади ҳамда танқидий назар билан таҳлил қилинади. Бундай турдаги ўқиш тезлиги вазиятдан келиб чиқиб шартли равишда белгиланиши ва бир дақиқада ўртача 50-60 та сўздан кам бўлмаган миқдорни ташкил этиши лозим.

3. Маълумотни кўздан кечириш учун ўқишда ўқувчи анчагина катта ҳажмдаги тил материалларини билиши зарур бўлади. Бунда нафақат луғат бойлиги, балки тилнинг грамматик ва стилистик хусусиятларини ҳам яхшигина тушуниш лозим. Ушбу ўқиш тури учун тил ўрганишнинг дастлабки машғулотида бир дақиқа ичида 1-1,5 бетдан иборат маълумотни кўздан кечириш меъёр сифатида қабул қилинади.

Юқорида келтирилган фикрларга хулоса тариқасида қайд этиш мумкинки, чет тилида эркин ўқиш малакасини шакллантириш ва ривожлантириш жараёни ўзига хос психологик ҳамда методик хусусиятларга эга бўлиб, у кишини қизиқтирган ёзма маълумот билан танишиш, уни тафаккур қилиш имкониятини беради. Ўқиш учун зарур бўлган билимларни таркибий жиҳатдан икки гуруҳга бўлиш мумкин, яъни ўқиш учун зарур бўлган имло белгилари, ҳарфлар, фонемалар ва бошқаларни таний олиш билан боғлиқ “ўқиш техникаси” борасидаги малакалар ҳамда мавжуд грамматик, лексик ва синтактик воситалар ўртасидаги боғлиқликни тушунган ҳолда матннинг умумий мазмунини англаб етиш малакалари. Матн устида ишлаш жараёнида кўзда тутилган мақсаддан келиб чиқиб, ўқишнинг турли хилларини танлаш мумкин ва шунга кўра, ўқиш учун зарур бўлган машқлар тизимидан фойдаланиш мумкин. Ўқиш самарасини оширишда матннинг мураккаблиги даражаси ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, тил ўрганишнинг дастлабки ва ўрта босқичларида соддалаштирилган ёки мослаштирилган матнлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Асл нусхадаги матнларни ўқиш жараёни эса тил ўрганишнинг ўрта ва юқори даражаларида самарали кечади ҳамда қўшимча сўз бойлигини орттириш билан бирга, тингловчининг чет тилини ўрганишга бўлган қизиқишини ҳам мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- 1) Федорова Е. Л. Внеаудиторное чтение в системе работы по развитию речи учащихся. <http://web.sapporo-u.ac.jp/~yamada-t/199704>. Мурожаат санаси: 12.02.2017 й.
- 2) Козленко Л. Н. Современный подход к формированию навыка смыслового чтения <http://festival.1september.ru/articles/632538>.
- 3) Федорова Н. А. Стратегии смыслового чтения на уроках гуманитарного цикла <http://nsportal.ru/shkola/literatura/library/strategii-smyslovogo-chteniya-na-urokakh-gumanitarnogo-tsikla>.